

[Project]

Interieurrestauratie van de Sint-Alexius- en Sint-Catharinakerk

[Eigenaar]

Kerkfabriek Catharina

[Opdrachtgever]

Stad Mechelen

[Coördinatie]

Dienst Monumentenzorg stad Mechelen
Schepen van Monumentenzorg Greet Geypen

[Uitvoerder bouwhistorisch onderzoek]

Bvba Extract, Patrick de Greef

[Uitvoerder materiaaltechnisch vooronderzoek]

Patrimonium Research & Consulting bvba

[Aangestelde architect]

Architectenbureau K. Beeck bvba
i.s.m. dhr. Lode De Clercq en dhr. Johan Van den Eede

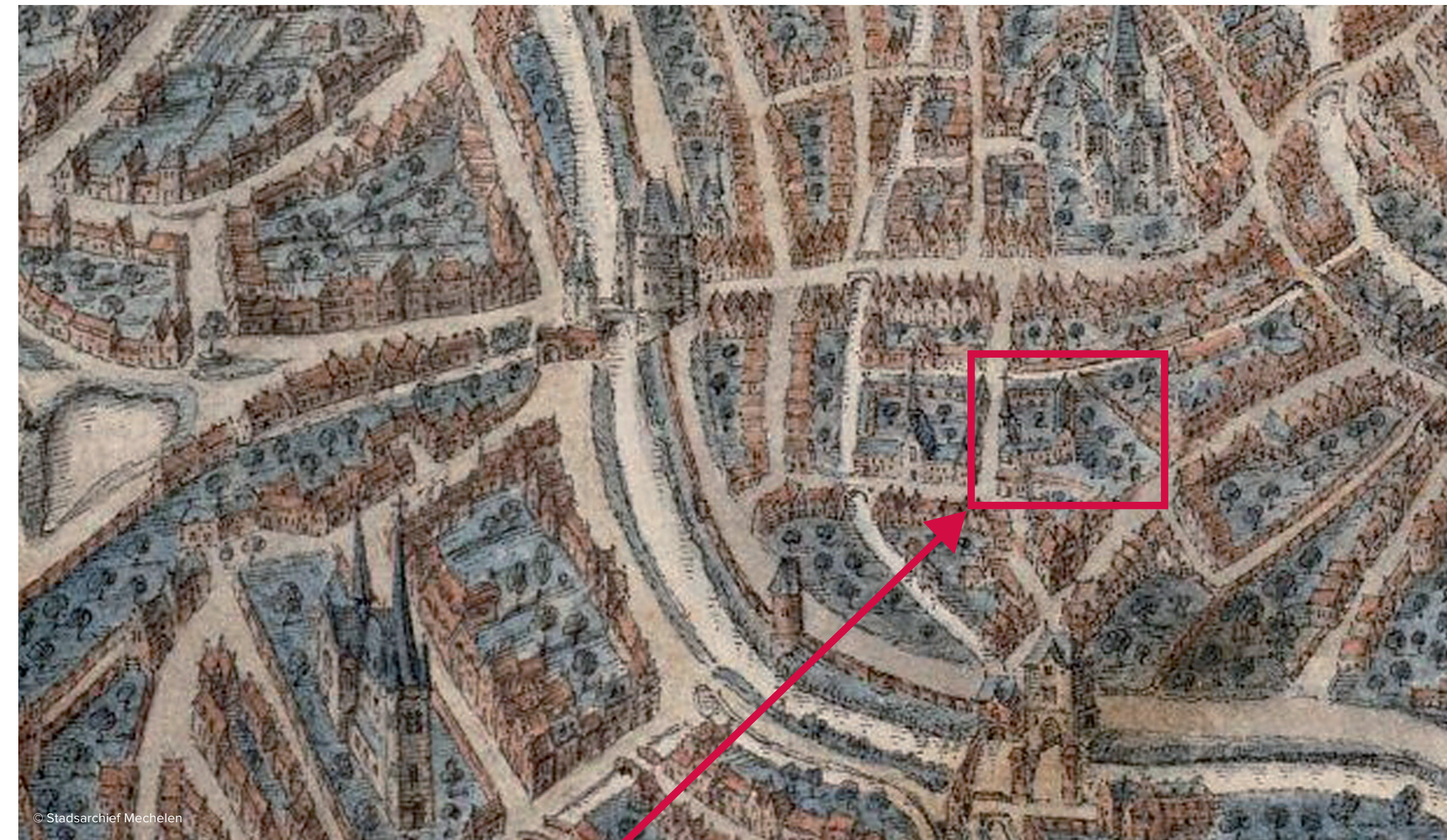
[Restauratiepremie]

Vlaamse overheid - Agentschap Onroerend Erfgoed

De cellenbroeders in de wijk Groenendael

Niet iedereen wilde zomaar zijn eigendom verkopen aan de begijnen. Vooral de cellenbroeders waren moeilijk te overtuigen. Waarschijnlijk bouwden zij hun eerste klooster op een ruim perceel tussen de huidige Sint-Katelijnestraat, de Twaalf Apostelenstraat en de Nonnenstraat. Toen de Mechelse begijnen besloten om hun nieuwe hof uit te bouwen in de Nonnenstraat werd hun rust verbroken. Door het oprichten van de toegangspoorten van het nieuwe begijnhof in juli 1595 kwam het cellenbroedersklooster binnen het Groot Begijnhof te liggen. De cellenbroeders wilden hun klooster echter niet verlaten. Om de aanwezigheid van mannen in het begijnhof te vermijden, werd er dan maar een muur opgetrokken rond hun verblijfplaats.

▲ Het toenmalige cellenbroedersklooster
Het stadsplan van Jan van Hanswijck uit ca. 1596 toont de situatie met het begijnhof buiten de stadswallen; links onderaan is de toenmalige begijnhofkerk te zien.

De cellenbroeders stonden wel een groot deel van hun tuin tussen de Nonnenstraat en het Begijnenkerkhof af. Daarop werd de huidige begijnhofkerk gebouwd (voltooid op 28 mei 1596). De kerk werd toegewijd aan zowel Sint-Catharina, patrones van de vernielde begijnhofkerk buiten de stadsmuren, als Sint-Alexius, sinds 1506 de patroonheilige van de cellenbroederskloosters in het hertogdom Brabant.

Ondanks de fysieke scheiding bleef de aanwezigheid van de cellenbroeders een doorn in het oog van de begijnen. De pastoor van het Mechelse Groot Begijnhof schreef een verzoekschrift aan aartsbisschop Albrecht en Isabella om de cellenbroeders te doen verhuizen. Uiteindelijk verplichtte een vonnis van 14 mei 1614 de cellenbroeders om te verhuizen naar het godshuis in de Nokerstraat.

▲ Een ongedateerd plattegrond van het Groot Begijnhof.

De begijnhofkerk

Vanaf 1616 betrokken begijnen de vertrekken van het voormalige cellenbroedersklooster. Het resterende gedeelte van de kloostertuin werd voorbehouden voor een grootser project: de bouw van een nieuwe kerk.

▲ Het lange verblijf van hofarchitect Jacques Francart (1582-1651) in Italië had grote invloed op zijn werk. Dit blijkt o.a. uit zijn barokontwerp voor de Mechelse begijnhofkerk, hier afgebeeld door de lokale kunstenaar J.F. Mardulyn (1751-1843).

Op 15 juni 1629 legde aartsbisschop Jacobus Boonen de eerste steen van de nieuwe kerk. In het voorjaar van 1638 was de ruwbouw voltooid en vond de eerste kerkdienst plaats. Het zou echter nog decennia duren voor het interieur volledig was afgewerkt.

Voor het ontwerp van de nieuwe begijnhofkerk tekenden de ingenieur-jezuïet Pieter Huysens (1577-1637), die in 1629 een aantal van de voorbereidende bouwtekeningen op zich nam, en Jacques Francart (1582-1651), hofschilder en -architect van Albrecht en Isabella. Hoewel de naam van de Mechelse beeldhouwer-architect Lucas Faydherbe (1617-1697) vaak vernoemd wordt in verband met de bouw van de kerk, nam hij wellicht maar een deel van de interieurinrichting op zich.

Het ontwerp combineerde Italiaanse, hoofdzakelijk Romeinse, barokvoorbeelden met een streekeigen vormgeving die niet volledig brak met het verleden. De driedelige opstand met superpositie van de drie klassieke ordes wijkt af van de meer horizontale opvatting van zijn voorbeeld: de Romeinse II Gesùkerk van Vignola (1568-1576).

▲ De Italiaanse invloeden van het ontwerp voor de begijnhofkerk zijn ook merkbaar in het interieur zoals de rondboogarcades tussen pijlers met verfijnde Korintische pilasters en een imposante kroonlijst. De kruisribgewelven zijn dan wel weer in gotische stijl.

Redactie: Sofie Stevens, dienst Monumentenzorg Mechelen

Literatuur: Van den Mooter, Maarten, *Groot Begijnhof: begijnwoning, Hoviusstraat 3*, in: brochure *Open Monumentendag Mechelen 2011 - conflict*, Mechelen, p. 25-31.

Van den Mooter, Maarten, *Groot Begijnhof: Begijnhofkerk*, in: brochure *Open Monumentendag Mechelen 2011 - conflict*, Mechelen, p. 32-37.

GESCHIEDENIS

De begijnenbeweging

Onder invloed van vernieuwende figuren als Sint-Norbertus (ca. 1080-1134) en Sint-Franciscus ontstond er in de 12de eeuw een verdieping van de geloofsbeleving. Die kreeg een nieuw, menselijk karakter. Als gevolg daarvan doken in West-Europa meer en meer vrouwen op die alleen of in groepjes een vroom, kuis bestaan leidden.

Rond 1240 ontstonden de eerste vormen van een georganiseerde beweging die langzaam de naam 'begijnen' kreeg. De begijnen vestigden zich alleen of in groep en vormden halfgesloten gemeenschappen in architecturale gehelen: begijnhoven. Hoewel elk begijnhof een uniek concept heeft, hebben ze hetzelfde basisidee: vrouwen de kans geven om in een betrekkelijke onafhankelijkheid een bijzonder soort geloof te beleven en naastenliefde te belijden.

Begijnen buiten en binnen de muren

De vroegste vermelding van begijnen in Mechelen dateert van 1209, toen ze een huis in de huidige Begijnenstraat betrokken. In 1259 mochten ze zich ook buiten de stadsmuren vestigen, aan de watergrachten tussen de Dijle en de huidige Antwerpsesteenweg. Op deze 'begijnenweiden' telde het begijnhof in zijn hoogdagen maar liefst 1500 begijnen.

De godsdienstoorlogen tijdens de tweede helft van de 16de eeuw maakten een abrupt einde aan deze bloei. Uit vrees dat de protestanten het Groot Begijnhof zouden gebruiken als uitvalsbasis, werd het in 1578 gesloopt. De begijnen keerden terug naar de binnenstad en vestigden zich in 1595 in een dunbevolkte wijk.

Om het huidige Groot Begijnhof uit te bouwen, kochten ze stelselmatig alle eigendommen in de omgeving op. Zo kwamen ze al snel tot een huisruil met de Hemiksemse abdij van Sint-Bernardus. Die verruilde haar refuge, op de plek van de huidige brouwerij Het Anker, voor een pand in de Nieuwe Beggaardenstraat.

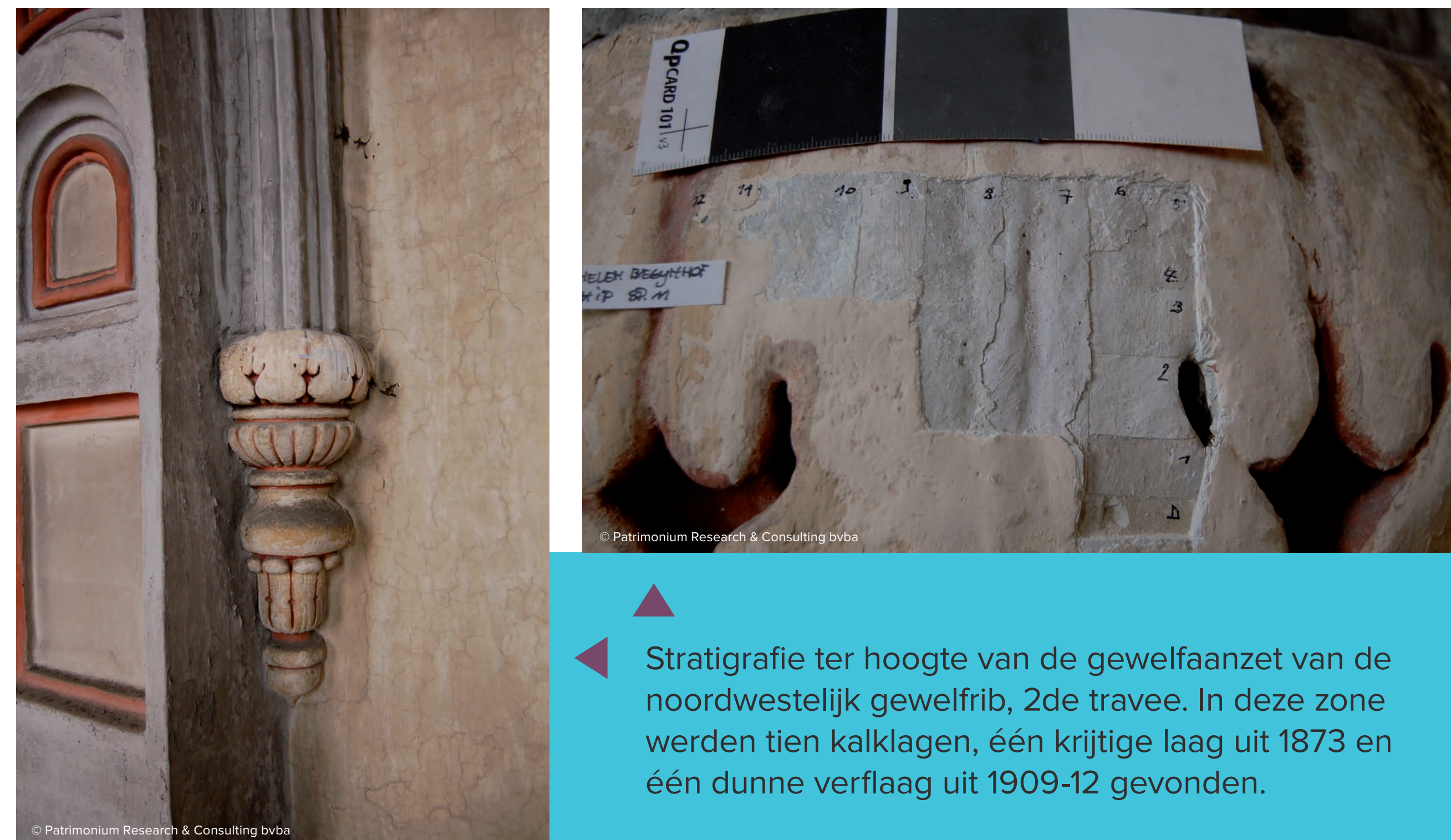
Als je vandaag de **Begijnhofkerk** bezoekt, valt de meerkleurige afwerking ervan meteen op. Het interieur is getooid in lichte roze, blauwe, groene en gele tinten die aansluiten bij een uiterst decoratieve damast-schildering in het hoogkoor.

VOORONDERZOEK

Historisch-archivalisch en materiaaltechnisch onderzoek

In 2015 wordt het premiedossier voor de interieurrestauratie van de Begijnhofkerk ingediend. Aan dit dossier gingen uitgebreide vooronderzoeken en een proefrestauratie vooraf.

Het materiaaltechnisch onderzoek omvat een registratie van de bouwfysische toestand van de interieurelementen en een uitgebreid onderzoek naar hun kleur en afwerking. Voor het kleuronderzoek werden iets meer dan **100 stratigrafische steekproeven** uitgevoerd. Tijdens zo'n steekproef worden alle aanwezige afwerkingslagen tragsgewijs blootgelegd met een scalpel.

Stratigrafie ter hoogte van de gewelfaanzet van de noordwestelijk gewelfrib, 2de travee. In deze zone werden tien kalklagen, één krijtige laag uit 1873 en één dunne verflaag uit 1909-12 gevonden.

Het onderzoek ter plaatse en het archivalisch onderzoek ondersteunen en bevestigen elkaar op verschillende punten. In de steekproeven werd telkens een oudere, **quasi identieke polychromie** gevonden onder de huidige afwerking. Er waren in de archieven tot dan toe enkel vermeldingen aangetroffen van één meerkleurige interieurcampagne. De archivalische bewijzen voor de tweede campagne vond men in de rekenboeken van de kerk uit de periode 1909-1912 en in een vermelding in de brochure *De kerk van het begijnhof te Mechelen* (D. Schurmans, 1912).

De vooronderzoeken tonen aan dat er twee polychrome interieurfasen waren: een eerste in 1873 en een tweede in 1909-1912.

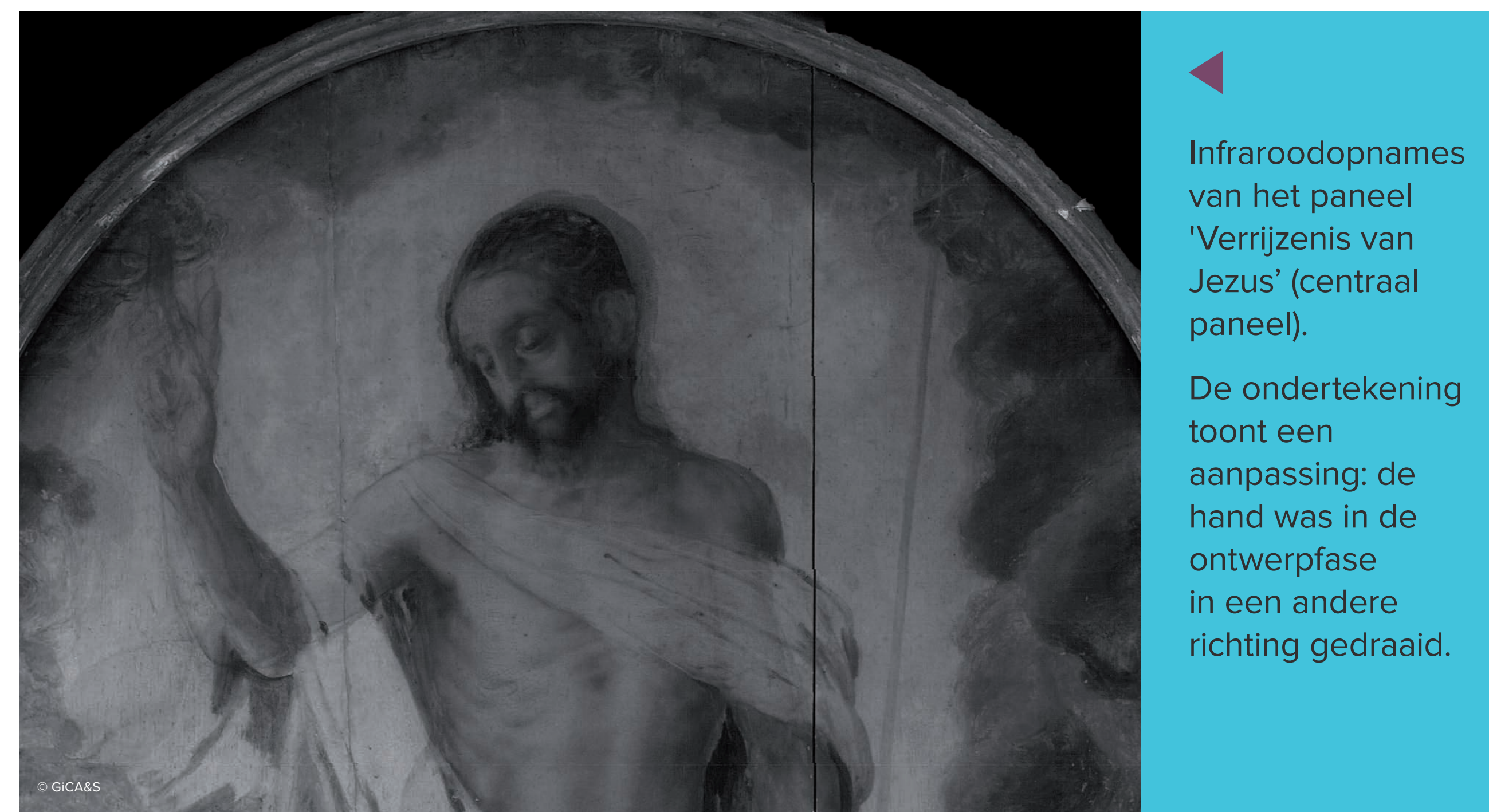

Stratigrafie ter hoogte van de deuromlijsting naar de sacristie, zuidzijde van het hoogkoor. In 1873 werd het volledige interieur gepolychromeerd door A. Crusener. Deze afwerking is nog aanwezig onder de quasi identieke polychromie die vandaag zichtbaar is.

Zowel meubilair, beeldhouwwerk, textiel als schilderijen werden grondig onderzocht. Als deel van het vooronderzoek van de schilderijen, maakte men **infraroodopnames** van het drieluik 'Verrijzenis van Jezus'. Bij bestraling worden de infraroodstralen geabsorbeerd door het koolstofhoudend pigment van het schilderij en worden de andere stralen gereflecteerd. Hierbij wordt de ondertekening zichtbaar.

▲ Het drieluik 'Verrijzenis van Jezus'.

Infraroodopnames van het paneel 'Verrijzenis van Jezus' (centraal paneel).

De ondertekening toont een aanpassing: de hand was in de ontwerpfase in een andere richting gedraaid.

17de eeuw: een barok totaalconcept

De Begijnhofkerk werd opgetrokken als een barokke kerk in de periode 1629-1638. Tussen 1638 en 1655 volgde de interieurinrichting. In 1647 werd de kerk herhaaldelijk gewit. Mogelijks werden daarbij lokale kleuraccenten toegevoegd, maar van een interieurpolychromie was nog geen sprake.

Tot in het begin van de 18de eeuw werden achter de beelden schaduw-schilderingen aangebracht.

Schilderijen op doek maakten deel uit van het totaalconcept: drie schilderijen "Golgotha" door Jan Cossiers in het hoogkoor; vijf in de fries van het koor, vermoedelijk door Jan Verhoeven; twaalf in de fries van de middenbeuk (Jan Verhoeven, 1647-1660); en vermoedelijk een zestigtal schilderijen rond de ramen van de zijbeuken, waarvan er nu nog veertien aanwezig zijn. Onder meer Theodoor Boeyermans, Jan Erasmus Quellin, Jan Cossiers en Lucas II Franchoyts hebben hun stempel nagelaten in deze wonderlijke kerk.

Enkele stukken van het houten meubilair, onder andere de preekstoel en het koorgestoelte, dateren nog uit de 17de eeuw. Het hoogaltaar (1669) en het inkomportaal (1681-1683) werden gemaakt door Gaspard van den Steen (1669-1671). Aan de westzijde staan twee beelden van Lucas Faydherbe: 'Mater Dolorosa' (1639-40) en 'Christus Salvator' (1640). Rond één barokke wandkapel werden plaatselijk nog resten van zwarte contourschilderingen aangetroffen.

Stratigrafie ter hoogte van het noordelijk tochtportaal. Ook rond de kapel tegen de pilaster tussen de 1ste en 2de travee werden nog resten van zwarte contourschilderingen aangetroffen. Die werden aangewend om de architecturale vormgeving te accentueren. De schilderijen kunnen we waarschijnlijk plaatsen in de eerste helft van de 18de eeuw.

18de eeuw: regulier onderhoud

In de loop van de 18de eeuw werd de kerk meermaals 'gewit'. Het Noordelijk zijportaal werd vermoedelijk opgetrokken in 1717 door Jan-Frans Boeckstuyns. Tussen 1719 en 1721 maakte hij de communiebank.

1873: een eerste grote interieurfase

In 1849 werd de kruisweg aangebracht. In 1868-72 realiseerde Tambuysen het zuidelijke zijaltaar, het Sacramentsaltaar.

In 1873 werd het volledige interieur gepolychromeerd door Albert Crusener en zijn medewerker M. Vervloet. De lijsten werden gekleurd, de bladkapitelen verguld en de wapenschilden terug hersteld. De namen van de apostelen kwamen in gouden letters langs de lijsten en de zuilen kregen gekleurde cannelures. Enkel de westwand bleef sober en diende als achterwand voor een ensemble van schilderijen.

De nieuwe interieurinrichting werd destijds vermeld in het Mechelse nieuws- en aankondigingsblad en in de Mechelse courant.

"Eindelijk is de prachtige tempel van het Groot Begijnhof voltrokken. Waarlijk deszelfs schildering is treffend en indrukwekkend: rijk van kleur, schoon van opvatting, levert het bij den eersten oogopslag iets kristelijks op; men gevoelt dat men in eene kerk is, in eene bidplaats, dit wil zeggen, dat door de verscheidenheid der kleuren het eenvoudige of godsdienstige geene plaats voor het theatrale heeft moeten maken. Bijzonder de in kleuren getrokken pilaren, waartusschen in vergulde letters de namen met emblasmas der apostelen prijken, met de groote koor omgeven door rijke en levende draperijen, opgeluisterd met het Koor der Engelen en bediedsels betreffende de glorie der H. Maagd Maria, ben uitmuntend; doch niet enkel de koor (m)aar de geheele kerk, de zijbeuken niet vergeten, alles toont aan dat M. Albert Crusener in zijne onderneming niet alleen ten volle is gelukt, maar tevens dat hij blijken geeft van bijzondere bekwaamheid en talent in dit vak."

Uit: Mechelsche nieuws- en aankondigingsblad, Jg. 11, nr. 50, p. 198-199 (dd. 14 december 1873).

1909-1912: een tweede grote interieurfase

Onder toezicht van Cordemans, een antiquair en verzamelaar uit Mechelen, onderging de Begijnhofkerk in de periode 1909-1912 een tweede grote interieurcampagne. Gedurende de laatste twee jaren hiervan werd het volledige interieur herschilderd door Frans Van Rickstal en Jan Mertens. Uit het onderzoek is gebleken dat de polychromie uit 1873 quasi volledig hernomen werd, met uitzondering van de plinten.

Redactie: Sofie Stevens, dienst Monumentenzorg Mechelen

Literatuur: Onderzoeksrapport Patrimonium Research & Consulting bvba Historisch onderzoek bvba Extract

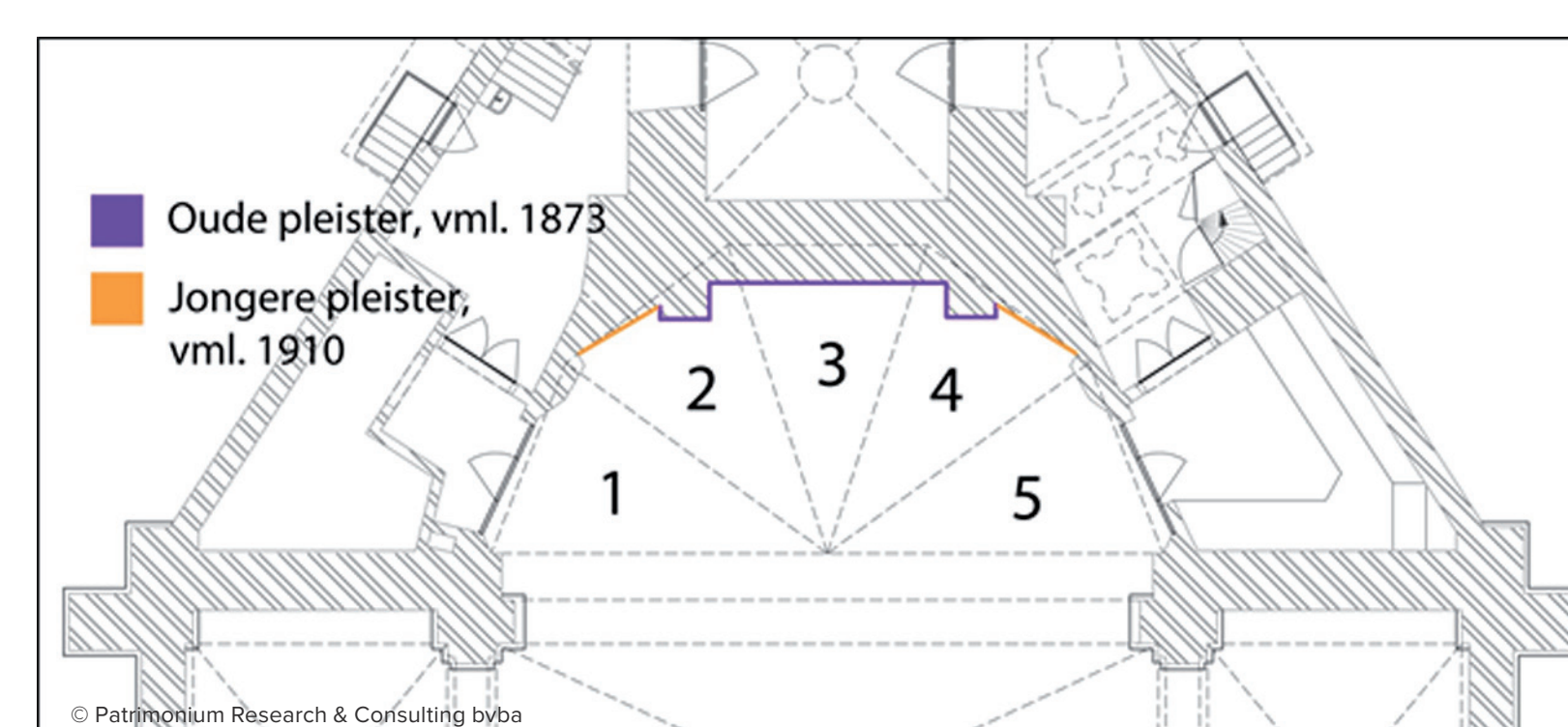
RESTAURATIEOPTIES EN PROEFRESTAURATIE

Door het aanbrengen van voorzetramen voor de glasramen tijdens de exterieur-restauratie van de Begijnhofkerk zal het binnenklimaat aanzienlijk verbeteren. Dat is meteen de aanzet om ook te starten met de interieurrestauratie. De wanden, vloeren, gewelven, plafonds, het binnenschrijnwerk, de schilderijen in de fries en de drie schilderijen in het hoogkoorgewelf worden gerestaureerd. Daarnaast zijn er enkele noodfixaties en houtbehandelingen aan meubilair en beelden voorzien; en worden de technische uitrustingen (sanitair, elektriciteit, verlichting, centrale verwarming), brand- en inbraakdetectie herbekeken en vernieuwd.

Restauratieopties

Het interieur van de kerk kenmerkt zich door de goede bewaring van een uniek 17de-eeuws totaalensemble en een zeer waardevolle 19de-eeuwse polychromie die werd hernomen in het begin van de 20ste eeuw. Bij de restauratie wordt het gebouw en haar stoffering als 'Gesamtkunstwerk' benaderd.

De kerk had oorspronkelijk een veel sobere, kalkwitte afwerking, maar de huidige afwerking en **fraaie decoraties in het koor** en op de gewelven versterken de Italianiserende stijl en dragen bij tot het 'vrouwelijke karakter' van deze kerk.

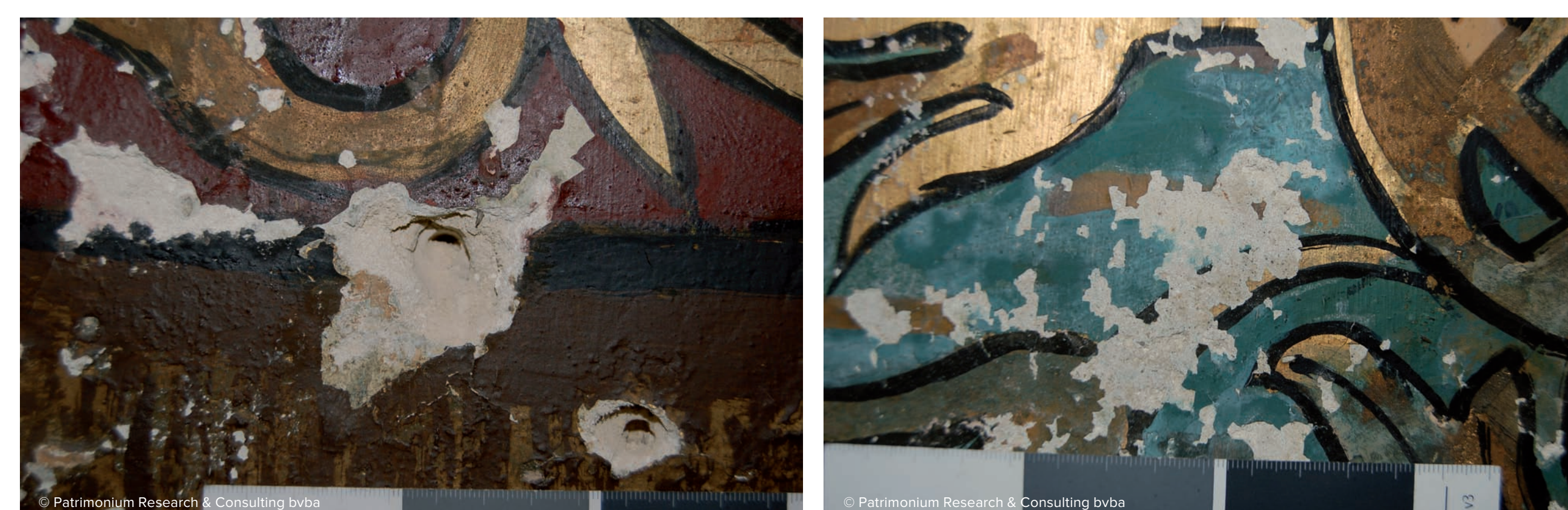

Ter hoogte van het hoogaltaar merkte men een verschil in de fraaie decoraties in het koor. De paarse zone toont waar de oudere pleisterlaag met damastschildering, vermoedelijk uit 1873, is. De oranje zone geeft de meer recente pleisterlaag met damastschildering, vermoedelijk uit 1910, aan. Er werd een sjabloontechniek gebruikt die in voege was vanaf de 14de eeuw, maar opnieuw werd toegepast in de neogotiek.

De oudere damastschildering (links) naast de nieuwere damastschildering (rechts).

▲ 1873: de oudere, éénlagige kalkpleister achter het altaar, beige met grote kalkpitten, okerkleurige zandconcentraties en meerdere afwerkklagen. De grondlaag voor de tekening is een zachte, blauwe verflag die uniform over het volledige oppervlak is aangebracht. Hierboven werd vervolgens de tekening en de kleurvlakken geschilderd.

▲ 1910: de relatief recente, éénlagige kalkbepleistering, bleekbeige met kleine kalkpitten en koolspikkels. De grondlaag voor de tekening is een groene kleur die uniform over het volledige oppervlak werd aangebracht. De sjabloontekening vormt de aanzet voor de schildering. Daarna worden blauwe en bruine kleurvlakken ingekleurd en verguld. Daarna worden blauwe en bruine kleurvlakken ingekleurd en verguld. Daarna worden blauwe en bruine kleurvlakken ingekleurd en verguld.

De best te verantwoorden restauratieoptie is het behoud van het volledige ensemble en de conservatie van de gepatineerde 19de- en 20ste-eeuwse meerkleurige afwerking.

De **polychromie zal gereinigd en gefixeerd** worden. De monochrome, lichtgele afwerking van de wanden, de gewelven en de gordelbogen in de middenbeuk zijn echter zo zwaar aangetast dat ze volledig worden herschilderd. De herneming van de plint met een synthetische verf wordt aangepast naar een damp-open systeem dat aansluit bij het geheel.

▲ Het uitgangspunt voor de restauratie bestaat uit een conservatie van de aanwezige interieurpolychromie, die voor de eerste maal werd uitgevoerd in 1873 door Albert Crusener en hernomen werd in 1909-1912. De polychromie zal gereinigd en gefixeerd worden.

Redactie:
Sofie Stevens, dienst Monumentenzorg Mechelen
Literatuur:
Restauratienota Elfi Hermans,
Architectenbureau K. Beeck bvba
Onderzoeksrapport
Patrimonium Research & Consulting bvba

Proefrestauratie

Een proefrestauratie heeft meerdere doelen. Het is een manier om de verschillende technieken ter plekke te testen en te optimaliseren. Daarnaast levert ze technische, cijfermatige en financiële gegevens om het restauratiedossier en het budget te verfijnen.

Voor de maximale conservatie van de zichtbare polychromie is de verpoederding van de verflagen, bijvoorbeeld ter hoogte van de architecturale elementen, zeer problematisch. Het risico op materiaalverlies is erg groot. Er zijn een reeks behandelingen nodig om de afwerking zo veel mogelijk te behouden en te fixeren:

- 1 Verwijderen van meer recente ingrepen zoals de cementering tegen de wanden van de zijbeuken en de donkere kagigroene verflag op de baselementen van de zuilen.
- 2 Reinigen van de huidige interieurafwerking op wanden, gewelven en architecturale elementen zoals zuilen, kroonlijst, fries, ... met behulp van zacht penseel en kruimelgom.
- 3 Fixatie van de huidige interieurafwerking door het aanbrengen van een wateroplosbare celluloselijm doorheen een dun vliespapier.
- 4 Beperkte retouche van de huidige interieurpolychromie met aquarel.

Ter hoogte van de monochrome muur- en gewelfvlakken zorgden de vocht- en zoutproblematiek voor verlies en degradatie van pleister- en verflagen.

Dit resulteerde in een andere aanpak:

- 1 Verpoederde en losse pleister-, kalk- en verflagen worden handmatig verwijderd.
- 2 De omringende monochrome geschilderde vlakken worden gereinigd met spons, water en ontvetter.
- 3 Er wordt opnieuw bepleisterd met een tweelagige kalkmortel op basis van licht hydraulische kalk en fijn zand. De toplaag wordt in de massa op kleur gebracht om de integratie binnen de gereinigde verflagen gemakkelijker te maken.
- 4 Daar waar enkel losse verflagen werden verwijderd, wordt er geplamuurd met een op kleur gebrachte fijne kalkmortel.
- 5 De monochrome gelige gewelf- en muurvlakken worden opnieuw geschilderd met een verf op basis van krijt en celluloselijm. De lijmverf wordt gekleurd met lichtechte en kalkvaste pigmenten.

▲ Deze beschreven behandeling werd uitgetest in een proefrestauratie ter hoogte van de zuilen en het hoofdgestel in de middenbeuk.

In het najaar van 2011 startte de Erfgoedcel Mechelen i.s.m. Stedelijke Musea Mechelen een registratieproject op. Alle (kunst)objecten in de acht historische kerken van de Mechelse binnenstad worden geïnventariseerd. Zowel wat zichtbaar aanwezig is in de kerken als wat achter de schermen wordt bewaard - kandelaars, textiel, beelden, schilderijen e.a. - wordt onder de loep genomen, beschreven, opgemeten en gefotografeerd. Alle informatie komt terecht in de collectiedatabank van de Provincie Antwerpen.

Het registratieproject wordt gerealiseerd dankzij de inzet van een enthousiaste ploeg vrijwilligers. Ondertussen zijn ze al met 20! Na de Hanswijkbasiliek waren de Sint-Pieterskerk, Sint-Janskerk en Sint-Katelijnekerk aan de beurt. Binnenkort staat de Begijnhofkerk op het programma.

Greet Voorhoof, Erfgoedcel Mechelen

Maria van Scherpenheuvel hangt in een kleine zijkapel in de kerk. Waar vind je haar?

Antwoord: aan de zuidzijde. Als je binnenkomt via de hoofdingang de eerste wandkapel aan je rechterkant.

Er staan twee grote engelen in de kerk. Eén heeft een maan in de hand, de andere de zon. Vind jij ze?

Antwoord: op het hoogaltaar.

De onderzoekers bestudeerden de verf in de kerk. Met een scalpel (mes) haalden ze de verschillende verflagen stap voor stap weg. Ze deden dit op wel 100 plekjes op de muren, wanden, plafonds, ... Zie jij er enkele?

